

Adamikné Jászó Anna: Jókai és a retorika. Trezor Kiadó, Budapest, 2016, 263 lap

Már általános iskolás diákként is nagy élvezettel olvastam Jókai Mór regényeit: az alapos, minden apró részletre kiterjedő leírások, az élet legkülönbözőbb területeinek beható ismerete, a természet szépségeinek művészi megjelenítése mindig lenyűgöztek. Ennek ellenére tanulmányaim során mégis viszonylag negatív képet alakítottak ki bennem Jókai munkásságáról: ő a nagy mesemondó, aki néha realizstikusan, néha romantikusan ábrázolja a világot, a vesztes szabadságharc után a dicső múltba vagy éppen a jövőbe menekül, jellemábrázolásai (ha egyáltalán vannak, akkor) elnagyoltak, felületeseek. Újabb és újabb regényeit olvasva ezek a megállapítások azonban mindinkább hitelüket veszítették, ezért általános iskolai tanárként sem tartottam helyesnek, hogy a felnövekvő generációknak hamis sztereotípiákkal kelljen megismerkedniük, és azt sem, hogy csupán néhány („tipikusan jókais”) regény alapján az egész életműre vonatkozó általánosításokat kelljen megtanulniuk. (Ezzel a kérdéssel az ismertetés végén foglalkozom bővebben, hiszen a könyvben több utalás történik a Jókai-életmű egyes elemeinek oktatási folyamatban való hasznosíthatóságára). Mindezek tükrében nagy örömmel szolgált, amikor kezembe vettem Adamikné Jászó Anna *Jókai és a retorika* című monográfiáját, hiszen az többek között rávilágít a fentiekben felvetődött problémák okaira, és objektív tényekkel alátámasztva cáfolja a Jókaival kapcsolatos sztereotípiákat.

Az ismertetendő mű megszületésének létjogosultságát és időszerűségét két tény igazolja: 1. A könyv a szerző saját (ám objektív) bevallása szerint olyan témát dolgoz fel, amellyel a magyar szakirodalom eddig behatóan még nem foglalkozott; 2. Itt az ideje, hogy az olvasóközönség, a kritikusok, a tanárok és tanárjelöltek (sőt esetenként még az irodalomtörténészek) fejében rögzült Jókai-életművel kapcsolatos hamis kép minél előbb megváltozzon.

A monográfia négy nagyobb egységből épül fel, amelyek sorrendben a következők: I. Jókai regénypoétikája, II. Jókai és a retorikai érvelés (inventio), III. Jókai és a regényszerkezetek (dispositio), IV. Jókai stílusáról (elocutio). Hozzájuk kapcsolódik továbbá a Prologus és az Epilógus. A retorikában járatos olvasónak azonnal feltűnik, hogy a II., III. és IV. fejezetek címei szorosan összefüggnek a klasszikus retorika három nagy területével: a feltalálással, a szerkesztéssel és a kidolgozással. Ez azért lényeges, mert a mű így nemcsak tartalmilag, hanem formailag is megfelel a retorika alapelveinek.

Az I. fejezetben megismerkedhetünk a Jókai-problémával: annak ellenére, hogy Jókait a világirodalom elitjének tagjaként (Csáth Géza és Adamikné szerint is a világ legjobb öt írója között – Homérosszal, Szophoklészsel, Shakespeare-rel és Goethével együtt) kellene számon tartani, mégis valótlan, negatív sztereotípiák élnek róla a köztudatban. Ennek legfőbb oka talán *A magyar irodalom története* („spenót”) IV. kötetében (szerk. Sötér István, Akadémiai Kiadó, 1965) található információkban keresendő, amelyek nem a teljes életművet veszik figyelembe, mégis átmentek a tankönyvekbe, illetve a tanárképzésben használatos szakirodalom nagy részébe is. A sztereotípiák felszámolását *A magyar irodalom története 1800-tól 1909-ig* (szerk. Szegedy-Maszák Mihály – Veres András, Gondolat, 2007) Jókaival foglalkozó két fejezete sem kísérelte meg. Adamikné a sztereotípiák közül hatot emel ki, amelyeknek a kritika szerint Jókai a népszerűségét köszönhet: 1. Kiclégitette a nemzet hiúságát, takargatta önismeretének a hiányát. 2. A főnemesség helyett a köznemességre összpontosított. 3. Szemet hunyt a nemzet hibái felett. 4. Azonosult az osztályával. 5. Szemléletváltás következett be életművében. 6. Ábrándos illúzióba ringatta az embereket. Ezeket a megállapításokat az egyes regényhelyek pontos megjelölésével és idézésével cáfolja a könyv szerzője, és rámutat, hogy közülük több is a szocialista irodalomkritika „szellemi közegében” fogalmazódott meg. Adamikné Jászó Anna arra is felhívja a figyelmet, hogy Jókai „meséi nem léhán felépítettek”, hanem egy sajátos regénytípus – a románc – meghatározó jegyeit viselik magukon, ami természetesen nem jelenti azt, hogy csak románc jellegű regényeket írt volna. Az is bebizonyosodik

továbbá, hogy az „oral history” szellemében Jókai minden regénye történelmi regénynek tekinthető, hiszen a történelmi eseményeket mindig az egyes szereplők személyes nézőpontjából, érzelmi és viselkedési alapján ismerjük meg.

A II. fejezetben az olvasó elé tárul Jókai szónoki tevékenysége. Mikszáth Kálmán *Jókai Mór élete és kora* című munkája alapján kirajzolódik Jókai szónoki tehetsége, amely nemcsak a szabadságharc kitöréséhez vezető (rövid, ám nagyon hatásos) beszédében nyilvánul meg, hanem harmincévnyi parlamenti szereplésében, valamint az egy-egy fontos eseményen (pl. Kossuth ravatalánál) elmondott beszédeiben is. Ennek tükrében érthető, hogy regényeiben jól felépített szónoklatokkal és kiváló szónokkal találkozunk (pl. Kárpáthy Zoltán, Szentirmay Rudolf, Bojóti Simon, Zenobia stb.). Azt is megtudhatjuk, hogy Jókai alapos retorikai képzésben részesült, amelyre műveiben több áttételes utalás is történik: például szereplőit retorikai gyakorlatok (chria = egy bölcs mondás kifejtése, értelmezése) végzése közben ábrázolja. A retorikai terminológia is helyet kap az életműben. Regényeiben sok beszéd olvasható az érvelés mindhárom lehetőségének (logosz, éthosz, pathosz) alkalmazásával, az illőség elvének megfelelően. Mindezeknél azonban fontosabb, hogy Jókai érvelései is retorikaiak, hiszen megjelenik bennük a példa (retorikai indukció), a szillogizmus (retorikai dedukció), az értékhierarchia, valamint a toposzok különböző fajtái. A példák gyakran tanmeseként (pl. a krák *A köszívű ember fia* című regényben) vagy parabolaként realizálódnak, így érthetőek és közkedveltek, az enthüméma (és szillogizmus) pedig megfelel a józan ész követelményének, a gyakorlati okoskodásnak, ezért nagyon hatásos. Az értékek is fontos szerepet töltenek be Jókai műveiben, elsősorban haza- és emberszeretéként nyilvánulnak meg.

A toposzok (érvforrások) négy nagy csoportja közül az elsőbe a definíció, a felosztás, a kategorizáció és a részekre osztás tartozik. Jókai retorikai definíciói találóak (pl. a tárogató leírása az *És mégis mozog a föld* című regényben), felosztásai szellemesek (pl. a csók különböző nemeinek ismertetése *A köszívű ember fia*ban). Regényeiben gyakran alkalmazza az egész-rész viszonyt (a bennfoglalást), hiszen ami igaz az egészre, annak a részre is igaznak kell lenni. A toposzok második csoportjába az összehasonlításon alapuló érvek (a hasonlóságok, a különbözőségek, a fokozatok) tartoznak, amelyeket – a már tárgyalt – példa mellett az analógia (paradigma) képvisel. Jókainál az analógia a jövőbe tekintés eszköze, saját korának állapotait vetíti előre (pl. *A jövő század regénye*). Az érvforrások harmadik csoportjába az ok-okozati viszonyon kívül az ellentét és az ellentmondás is beletartozik. Jókai ellentétei esetenként nagyon erősek: a lelkesztanoncból hóhér válik (*Szép Mikhál*), egy másik történetben pedig a hóhér pálforduláson esik át (*Szomorú napok*). Az ellentétes értékek is meghatározóak műveiben: például dicsőséges elvzés vagy hasznos megalkuvás, világi sikerek vagy egyéni boldogulás (pl. *Rab Ráby*). Az ellentét szembenálló jellemeinek kibékíthetlenségében is megmutatkozik. Ellentmondásai néha feloldhatatlanok, máskor azonban egy kis fűrfang mindent megold: a Bécsben kötött egyházi házasság Párizsban nem érvényes, mivel ott a polgári jog az elsődleges (*Fekete gyémántok*). A negyedik csoportba – a körülményekből vett érvek közé – tartoznak a személyekből és dolgokból vett érvek, a múlt- és jövőbeli cselekedetek, illetve a lehetséges és lehetetlen érvei. Ha valami a múltban egyszer már bekövetkezett, akkor megvan az esélye annak, hogy a jövőben megismétlődik (pl. az *Enyim, tied, övé* című regényben a papok által vezetett történelmi csaták felsorolásával sikerül fellelkesíteni a szerzeteseket a szabadság védelmére). A lehetséges és lehetetlen érvei szerint minden kezdetben benne van a vég, és fordítva: ha valaki sürgette a hadakozást a török ellen, akkor vegyen is részt benne (*Török világ Magyarországon*). A külső érvek közül Jókai gyakran használja a tekintélyérvet (pl. a korabeli periratok, újságcikkek idézése), valamint az átkot és az áldást is.

A II. fejezetből az is kiderül, hogy Jókainak három olyan műve van, amelyek retorikai paródiának számítanak: 1. *Az Egy hirhedett kalandor a XVII. századból*, amely egy törvényszéki tárgyalás tréfás ábrázolása. 2. *A Félistenek bolondságai*, amely tulajdonképpen egy Cicero-paródia, azaz a személyeskedés és az előadásmód kicsúfolása. 3. *A Három márványfej „Disputa”* című fejezetei, amelyekben a kritikus és a szerző vitatkozik (ez tulajdonképpen Jókainak az őt ért kritikákkal szembeni humoros önvédelmi reakciója).

A III. fejezetben Adamikné Jászó Anna a Jókai-regények szerkezeti sajátosságait taglalja, amelyet elsősorban a folytatásos közlés, a románc regénytípusa és a közönséggel való kapcsolattartás határoz meg. Jókai regényszerkezeteit a kritika szokatlannak ítélte meg annak ellenére, hogy a szokatlanság oka egyszerű és jól magyarázható: mivel regényei folytatásokban (tárcregényként)

jelentek meg, ezért szükség volt minden egyes rész lekerekítésére, és ez bizonyos fokú önállóságot biztosított nekik (a mai filmsorozatok epizódjaihoz hasonlóan). Az egyes részek végén azonban szinte mindig megjelenik valamilyen izgalmas mozzanat, amely a továbbolvasási kedv fenntartását biztosítja. A folytatásokban közölt regényszerkezet a románchoz mint regénytípushoz is szorosan kapcsolódik, hiszen az egymást követő kalandokba az olvasó bármikor bekapcsolódhat, de azokból bármikor ki is léphet anélkül, hogy az a további részek majdani olvasásában akadályozná.

A Jókai-regények többféle szerkezeti mintázatot követnek. Az úgynevezett lineáris, egyvonalú szerkezet több regényre is jellemző (pl. *A Domonkosok*, *A fekete vár*, *Az új földesúr*, *Az arany ember*). Ezekben a regényekben a főszereplő mindig jelen van, még akkor is, ha bizonyos ideig csak közvetlenül (a regényben való konkrét megjelenése előtt már sok minden kiderül róla). A lineáris szerkezet sokszor retorikai szerkezetbe épül be, amelynek hat mozzanata valósul meg (bevezetés, narráció, tétel, bizonyítás/cáfolat, befejezés + kitérés). Ilyen regények például az *Erdély aranykora*, a *Fekete gyémántok*, a *Kárpáthy Zoltán* stb. Az irodalomkritikusok által kifogásolt idő- és helyszínváltás, az oda nem illőnek látszó, beékelődő egységek ezekben a regényekben éppen a retorikai felépítéssel magyarázhatók. A lineáris szerkezet egyik megnyilvánulása, amikor a szerző más bőrébe bújik (*De kár megvénülni!*, *Asszonyt kísért*, *Istent kísért*), de ez a megoldási mód a keretes szerkezetű regényeket jobban jellemzi. A dokumentumregény is a lineáris szerkezet realizációja, amelyben egy régi per eseményei adják a vezérfonalat (pl. *Egetvívó asszonyszív*), valamint a fraktálszerkezet, amely olyan, mint egy fatörzs főággal és oldalágakkal: szabálytalannak tűnik, benne mégis sajátos, természetes szervezőelvek működnek. A legegyszerűbb fraktálszerkezet kétágú (pl. *A gazdag szegények*, *Páter Péter*), de vannak háromágú (pl. *A régi jó táblabírák*) és bonyolultabb szerkezetű regényei is (pl. *A janicsárok végnapjai*, *Fekete gyémántok*).

A párhuzamos szerkezetnek is több fajtája jelenik meg Jókai regényeiben: valódi párhuzamos szerkezet, amelyben két történet váltogatja egymást (*A tengerszemű hölgy*), különleges párhuzam, ahol a történetet (mintegy második szálként) rendszeresen megtöri egy vita, amely tulajdonképpen a Jókai-regények kritikájának paródiájaként értelmezhető (*A három márványfej*), illetve olyan párhuzam, ahol az egyik esetben ugyanaz a magatartásforma (vérfertőzés) erény (sőt társadalmilag elvárt), a másikban azonban teljes mértékben elítélendő, a társadalom által megvetett (*Hyppona romjai*).

A harmadik (és egyben utolsó) típus a keretes szerkezet, amelynek szintén több válfaja van. A tipikus keretes szerkezet mintapéldája a *Szerelem bolondjai*, amelyben a keretet a három bolond története szolgáltatja. A keretes szerkezetű regények másik válfajában a szerző más szerepébe bújik. Ilyen például az *Egész az északi pólusig*, amelyben egy a Ferenc József-földön felejtett matróz élményeit ismerjük meg, vagy az *Öreg ember nem vén ember*, amelyben a négy történetet az öregember barátnéjához írt képzeletbeli levelek keretezik.

Retorikai szempontból nagyon fontosak a regény, elbeszélés kezdő és záró részei (a bevezetés és a befejezés), valamint a narráció. Jókai bevezetései változatosak, céljuk például a cselekmény elindítása (*A gazdag szegények*), jellemzés (*Az új földesúr*), elmélkedés (*Fekete gyémántok*), leírás (*A janicsárok végnapjai*), a cím magyarázata (*A tengerszemű hölgy*), sejtetés (*Sárga rózsza*), személyes élmény (*Nincsen ördög*) stb. A változatosság műveinek befejezéseire is jellemző: „jó” (pozitív) befejezéssel – ami néha teljes happy end, máskor azonban csak egy véletlen fordulatnak köszönhető (*Cigánybáró*, *Az arany ember*) –, tragikus befejezéssel (*Sárga rózsza*), tanúságtétellel (*Szép Mihál*), a címet magyarázó befejezéssel (*Felfordult világ*), valamint különleges – például kétvariációs (*Az élet komédiásai*) vagy tragikomikus (*A kiskirályok*) – befejezésekkel egyaránt találkozhatunk olvasás közben. Jókai leírásai is sokrétűek, általában az egésztől haladnak a részletek felé. Ez jellemzi tájleírásait is, amelyek végén sokszor eljut a személyleírásig (ezen belül egyaránt hangsúlyos a külső tulajdonságok bemutatása és a jellemábrázolás is). Jellemzőek továbbá a természeti katasztrófák és a csaták leírásai.

Adamikné Jászó Anna felhívja az olvasó figyelmét arra is, hogy Jókai feltűnően gyakran használ zárójeleket, amelyek egyrészt a világosság stíluskövetelményei (pl. a kevésbé ismert szavak jelentéseinek a meghatározása), másrészt pedig az olvasóval való kapcsolattartás eszközei. Jókai zárójelhasználatának három típusa különíthető el: parentheseszisz (közbeszúrás vagy közbeékelés), aposztrophé (elfordulás vagy odafordulás) és narratív metalépszisz (megváltoztatás, felcserélés). Az első esetben gyakori a német és a latin nyelvű szómagyarázat a használati tárgyak (pl. *kukucska* ~ *Gukker*), növények (*békalencse* ~ *Lemna*) magyar megnevezése mellett, esetleg a hapax legomenonok

értelmezése (*iramló = medve*). A zárójeles megjegyzések emellett utalhatnak az önkényuralmi rendszerre vagy tartalmazhatják például a párbeszédben részt vevők ki nem mondott gondolatait. Jókai gyakran szólítja meg az olvasót, a szerkesztőt, néha saját magát is – ez a zárójelhasználat második típusa. A narratív metalépszisz tulajdonképpen az elbeszélésen kívüli tényezők bevonása, „befurakodása”, az olvasó behelyezése az elbeszélésbe. Jókai zárójelvezését három tényező is magyarázza: retorikai műveltsége, politikusi-újságírói mivolta, illetve a románc regénytípusa.

Jókai reflexiói kapcsán két érdekes dolgot említ a könyv szerzője: az intertextualitást és az intratextualitást. Írásaiba gyakran épülnek be vendégszövegek (pl. népdalok, idézetek Mikes leveleiből, Rákóczi végrendelete stb.), amelyek forrására mindig pontosan hivatkozik, illetve gyakran jelennek meg műveiben olyan szövegrészek, amelyek önhivatkozásnak tekinthetők.

A IV. fejezet Jókai stílusával foglalkozik. A világosság stíluserenye kimondja, hogy a hallgatóságra mindig tekintettel kell lenni, ennek legfontosabb feltétele az érthető szóhasználat. Jókai gyakran megadja a szövegbe épített idegen szavak jelentését, emellett pedig saját szóalkotásait (pl. *zuhatar és viheder*) is értelmezi, hiszen olvasóinak tisztában kell lenniük azok jelentésével (ezt néha zárójelben, máskor lábjegyzetben teszi).

A nyelvhelyesség stíluserenye összetett kérdés a Jókai-életműben, hiszen egyrészt sokféle embert szólaltat meg (akiknek eltérő a beszédstílus), másrészt pedig gyakran használja a hétköznapi beszélt nyelvet. Ez magyarázza az alábbi „grammatikai szabálytalanságokat” is: a birtokosok és birtokok viszonya (*eltakarva arcukat ~ eltakarva arcaikat*), a múlt időben történő egyidejűség figyelmen kívül hagyása (*a csatában részt vevő tisztek ~ a csatában részt vett tisztek*), a különös kötőszóhasználat (*nemcsak...de...is, ami ~ amely*), az ikes és iktelen paradigma adekvát/inadekvát használata (*látszék, eltávozhatik, létezik*), a rag-képző sorrend alkalmazása (*oldalról, fiúról*), a teljes tóalag használata (*ezeret*), illetve a meg nem honosodott nyelvújítási szavak (*horgacsol = horgol, papírszönyeg = tapéta, kígyóút = szerpentin, kappanőr = eunuch* stb.) beépítése. Néha tréfásan még a nyelvhelyességi vitákhoz is csatlakozik: ha a „da” képző használata jogosulatlan a magyar nyelvben, akkor mi lesz a *dada* szóval, amely elől is hátul is „da”.

Az illőség stíluserenye elsősorban a szöbőségben mutatkozik meg. Jókai ebben a tekintetben poeta doctus (bátran nevezhető a legnagyobb szókincsű magyar írónak), hiszen nyelvezete egyaránt magába foglalja az Árpád-kor, a latinus nyelv, a tájszólások, a különböző társadalmi osztályok (tudósok, tolvajok, puszta emberek stb.), valamint az idegen nyelvek (orosz, francia, török, angol, német) kifejezéseit is. Jellegzetesek egyéni szóalálmányai (akár a nyugatos költők előfutárának is tekinthetjük), amelyek jelentése a szövegösszefüggésből mindig kikövetkeztethető (*rémkedett, ki kell dacolni, türelempéldány, csapinósan* stb.). Műveiben gyakran találkozunk „nyelvészkedéssel” is: például a gyermeknyelv jellemzőinek leírásával, a fordíthatóság kérdésével, népetimológiával, archaizálással. Idegenszó-használata sokrétű (angol, latin, francia, német), gyakran alkalmaz szleng kifejezéseket és különböző típusú frazeológiai egységeket (babona, átok, anekdota, szidalom, közmondás, szólás stb.). Jókai névadásai is jellegzetesek: hősei kellemes hangzású nevet kapnak (pl. *Kárpáthy Zoltán, Eteváry Rafaela, Zárkány Napóleon*), ellenszenves szereplői azonban kellemetlen hangzásúakat (*Grischák, Straff, Krisztyán Tódor* stb.). Az arisztokraták (sokszor német) nevei előkelőek, több esetben állandó jelző kapcsolódik hozzájuk (pl. *Ponthay Szaniszló*, alias „Don Juan”), a dzsentrik elnevezése pedig a legtöbb esetben humoros (*Csángó Náci, Ordasy Micu, Tanussy Decebál* stb.). Jellegzetesek továbbá beszélő nevei is (*Mindenváró Ádám, Temetvényi Pálma, Lemming Rudolf, Konyec*), amelyek sokszor „nomen est omen” jellegűek.

Az illőség kapcsán Adamikné Jászó Anna Jókai mondatszerkesztési sajátosságait is részletesen tárgyalja. Mondatainak ritmusát a szótagnál nagyobb nyelvi egységek adják, amelyek gyakran egyenlő hosszúságú tagmondatokban (kettős vagy hármas tagmondat-egyenlőségként) nyilvánulnak meg. Emellett sokszor alkalmazza a „növekvő tagok” elvét is, amikor a fokozásokkal, ellentétekkel színezett tagmondatok (ezeken belül pedig a szavak) egyre hosszabbak lesznek. Körmondatai lassan lüktető ritmusúak, szerkezetük az életműben sokat egyszerűsödik. Romantikus tirádaiknak mindig funkciójuk van: bevezetik vagy lezárják az elbeszélést, regényt, lírai betéteket alkotnak, nagy ívű fokozásokat (csatajelenetek, vadászatok, katasztrófák stb.), elmélkedéseket tartalmaznak és minden esetben érzelmileg telítettek, fennkölt stílusúak. Az élőbeszéd mondatszerkezeti jellegzetességei (rövid mondatok, balladai szaggatottság, kapcsolt egyenes beszéd – a harmadik személyű elbeszélés hirtelen átvált egyenes beszédre –, mondatátszövődés) is gyakran megjelennek Jókainál.

Az ékesség erénye a szóképek, alakzatok és a prózaritmus használatában jelentkezik. A gondolatalakzat (figura sententiae) a szokásostól eltérő megfogalmazásmód; gyakran csak egy mondat, máskor egy bekezdés, néha azonban egész oldalnyi vagy nagyobb egység. A gondolatalakzatok vagy a szerkesztéssel vagy az általános érforrásokkal vagy az érzelmeikkel kapcsolatosak. A szerkesztés első gondolatalakzata az események rövid, tömör összefoglalása (brevitas). Jókainál ez gyakran maga a prológos, máskor a regény belsejében található egység (elképzelhető, hogy ez utóbbi a folytatásokban való megjelenés velejárója, az olvasó előismereteinek a felelevenítését szolgálja). Ebbe a csoportba tartozik a helyesbítés (correctio) is, amelyet Jókai főleg humoros hatáskeltésre használ (pl. *Ez igen kedves állatja volt az asszonyságnak: tudniillik a papagáj*). A harmadik gondolatalakzat, a közbeszúrás (parenthesisz) megtöri a szöveg egységét, sokszor magyarázatként (többször zárójelben) jelenik meg a regényekben. Ez a jelenség a beszéltnyelviség egyik jellemzőjének is tekinthető.

Az általános érforrásokhoz kapcsolódó első gondolatalakzat a szónoki meghatározás (finitio), amely nem követi a definíció logikai strukturáját: annál szabadabb, ékeesebb (pl. a *bakfis* jelentésének meghatározása *A kőszívű ember fiaiban*). A második idetartozó alakzat a (a szóképektől elhatárolandó) hasonlat, amely a Jókai-regényekben szellemes, sokszor gúnyos formában jelenik meg, legtöbbször az állatvilágból, a természetből származik. A harmadik csoportot Jókai jellemrajzai (éthopoeia) alkotják, amelyek mesterien ábrázolják az embereket és állatokat egyaránt. Ezekhez hasonló a műalkotások leírása (ekphraszisz) is (pl. a löcsei fehér asszonyról készült képek részletezése).

Az érzésekkel kapcsolatos gondolatalakzatok közül a költői/retorikai kérdés (interrogatio) az élnékités leggyakrabban használt eszköze Jókainál. Válfajai az áldialógus (subiectio), a kételkedés (dubitatio) és a tanakodás (communicatio). A felkiáltás (exclamatio), a sejtetés (suspiciatio), a mellőzés (praeteritio), az oda- vagy elfordulás (apostrophé), a szabadság (licentia) és a célzás (allúzió) mind-mind a hallgatóság érzelmi befolyásolását szolgálja a regényekben és elbeszélésekben.

A szóalakzat (figura verborum) tulajdonképpen manipuláció a szavakkal. A hozzáadásos (adjekciós) alakzatok Jókai kedvencei, mivel nagyon fontosak a ritmus létrehozásának szempontjából. Felsorolásai (enumeratio) tartalmilag változatosak (állatok, növények, fegyverek, ételek, tulajdonságok stb.), többnyire egy fogalomkört részleteznek. Az ismétlésnek (repetitio) több válfaja is előfordul regényeiben: az ikerítés (geminatio) és a toldalékos ismétlés (parémenon) a mondani-való hangsúlyozására szolgál, a jelentésváltozásos ismétlés pedig szellemes szójátékot eredményez (*Asszonyt kísér, Istent kísért*). Az előismétlés (anaphora), az utóismétlés (ephiphora), az átkarolás (szümploké), a keretes ismétlés (redditio), valamint a refrénszerű ismétlés versszerűvé teszik prózáját. A párhuzamosság (paralellismus) ősi költészeti forma, jól illik Jókai népiességéhez és a romantikus tirádákhoz. Oximoronnal (*viperaédesség, ocsmánykedves*) és paradoxonnal (*Szegény gazdagok*) – az ellentét (antithesisz) két fajtájával – is gyakran találkozunk regényeiben, ezen kívül pedig előszeretettel használja az egyszerű felsorolások fokozást (klímax), a lefelé fokozást (antiklímax) és a szintetizáló fokozást. Az elvétellel keletkezett (detrakciós) alakzatok közül az ellipszist, a zeugmát és a szünkopét, a felcseréléssel keletkezettek (transzmutációs) közül pedig a tükörismétlést (*élve meghalnak, s meghalva élnek*), az idősíkváltást (a későbbit előbb) és a jelzőátollást (*síró repülés*) alkalmazza rendszeresen.

Jókai műveiben gyakran él a négy mestertropussal: a metaforával (és alfajaival: a megszemélyesítéssel, a szinesztéziával, az antonomáziával és a képzavarral), a metonimiával, a szinekdochével, valamint az iróniával (ezen belül a litotésszel és az enyveléssel). E sokrétű alakzat- és tropushasználat ismeretében világossá válik, miért nevezi magát gyakorta költőnek, illetve az is, hogy a kritikusok miért emelik ki szinte mindig prózájának ritmikusságát.

Az utolsó kérdés, amelyről a könyv kapcsán feltétlenül szólnom kell, Jókai életművének a magyartanításban betöltött szerepe. Már a könyv prológosának elején megtudja az olvasó, hogy Jókait a 2012-es NAT-ban lefokozták: nem kell tanítani teljes életművét. Ezen felül az érettségi tételekben is csak a harmadik kategóriában (a pályaművek és portrék mögött) szerepel, és ez a diákok számára egyértelműen azt jelenti, hogy Jókai harmadrangú író. A 2017-ben bevezetendő új közoktatási dokumentumban ennél is továbbmentek: a második és harmadik kategóriát összevonták, így Jókain kívül olyan szerzők is kikerültek a kötelezően tanítandó keretből, mint Vörösmarty, Mikszáth és Móricz.

Jókai „lefokozásának” oka elsősorban a fentebb részletezett negatív sztereotípiákban keresendő, amelyek szépen lassan beszivárogtak a tanárképzésbe, a tanártársadalomba is. Életművét az 1970-es években kezdték sablonosan tanítani, és – saját tapasztalatomból, a szerzővel egyetértve állítom,

hogy – még ma is így tanítják. Adamikné megjegyzi, hogy amerikai diákjai nagy kedvence Jókai volt, mivel nem ismerték a hozzá fűződő negatív kritikát, hanem az elolvasott művek alapján ítélték meg a munkásságát. Valóban: a tanár feladata az lenne, hogy a költők, írók életművét elsődlegesen műveik alapján ismertesse meg a diákokkal. Ehhez azonban egyrészt rengeteget kellene olvastatni (Jókai olvastatását pl. a *Bálványosvárral* lehetne kezdeni ötödikben a mondavilág folytatásaként), másrészt pedig a szövegértés és a kritikai gondolkodás magasabb fokú fejlesztésére lenne szükség az iskolában. Ennek hiányában azonban a diákok csak másodkézből kapott információk (a jól-rosszul összeállított tankönyvi anyagok) alapján tudnak képet alkotni egy-egy szerzőről. Adamikné megjegyzi azt is, hogy sok esetben a tanárok ismeretei sem elégségesek, így ők is csak a tankönyvi anyagokra támaszkodhatnak munkájuk során (a tankönyvben foglaltak kritika nélküli átvétele, szentírásként való kezelése a tanártársadalom egyik nagy hibája). Sajnos ezzel az állítással is egyet kell értenem, de a tanárok mentségére legyen mondva, hogy a tanárképzésben olyan hatalmas mennyiségű ismeretanyagot kell elsajátítani, hogy egyszerűen nincs idő elmélyedni egy-egy szerző életművében (a legtöbb esetben egy-egy kurzus anyagában sem). Adamikné fontosnak tartaná azt is, hogy a szövegértő olvasás, az irodalomismeret és a szövegelemzés tanítása során sokkal nagyobb figyelmet fordítsanak a retorikai alapozásra. A retorikai attitűd nemcsak a magyar nyelv, hanem az összes tantárgy tanításában nagyon fontos lenne: a szónoknak tisztelnie kell hallgatóságát, hiszen ha nem veszi figyelembe annak értékeit, jellemét, hangulatát, lenézi partnerét, akkor bukásra van ítélve.

Ezt a hiánypótló művet haszonnal forgathatják a téma iránt érdeklődő kutatók, a felsőoktatásban dolgozó magyar és idegen nyelv szakos oktatók, a gyakorló általános és középiskolai pedagógusok, a felsőoktatási intézmények diákjai, valamint az anyanyelvük változatos használata iránt érdeklődő laikus olvasók is. Hasznos lenne, ha a könyv minél szélesebb olvasóközönséghez eljutna, hiszen az nagymértékben segítené a Jókai Mór életművéről kialakított negatív sztereotípiák felszámolását.

Lőrincz Gábor

adjunktus

Eszterházy Károly Egyetem
Magyar Nyelvészeti tanszék